

АСАБЛІВАСЦІ БУДОВЫ І ЎЖЫВАННЯ ЗАЙМЕННІКАЎ У НЯСВІЖСКІМ КАТЭХІЗІСЕ 1562 Г. СЫМОНА БУДНАГА

І. П. Клімаў,

*кандыдат філалагічных навук, дацэнт, дацэнт кафедры
беларускай і замежнай філалогіі ўстановы адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў»*

Анатацыя. У працы разглядаюцца асобныя разрады і формы займеннікаў у старабеларускай мове друкаванага катэхізіса (Нясвіж, 1562), напісанага Сымонам Будным. У прыватнасці, прааналізаваны ўтварэнне і ўжыванне эклітычных форм асабовых і зваротнага займеннікаў, некаторых указальных займеннікаў, а таксама асобных азначальных і адносных займеннікаў. Сістэма займенніка ў старабеларускім помніку вызначаецца іншаславянскім (царкоўнаславянскім і польскім) уплывам, а таксама некаторым уздзеяннем гутарковай мовы.

Ключавыя словы: займеннік, старабеларуская мова, царкоўнаславянская мова, катэхізіс, экклітычная форма, Сымон Будны, Нясвіж, Нясвіжскі катэхізіс 1562 г.

PECULIARITIES OF THE STRUCTURE AND USE OF PRONOUNS IN THE NYASVIZHIAN CATECHISM OF SIMON BUDNY SINCE 1562

I. Klimau,

*PhD in Philology, Associate Professor, Associate Professor
of the Department of Belarusian and Foreign Philology
of the Educational Institution «Belarusian State University
of Culture and Arts»*

Abstract. The article examines some pronoun categories and forms in the Old Belarusian language of the printed Catechism (Nyasvizh, 1562) written by Simon Budny. In particular, the author analyzes the formation and use of ecclitic forms of personal and

reflexive pronouns, some demonstrative pronouns, as well as some demonstrative and relative pronouns. The system of pronouns in the Old Belarusian monument is determined by foreign Slavic (Church Slavonic and Polish) influence, as well as some influence of the spoken language.

Keywords: pronoun, Old Belarusian language, Church Slavonic language, catechism, enclitic form, Symon Budny, Nesvizh, Nesvizh Catechism of 1562.

Займеннікі – спецыфічная часціна мовы, якая характарызуеца несамастойнасцю значэння, невялікай і закрытай колькасцю адзінак, нарэшце, разнастайнай марфалагічнай будовай, залежнай ад марфалогіі некаторых іншых часцін мовы (назоўнікаў, прыметнікаў, прыслоўяў). Сістэма старабеларускага займенніка на розных этапах развіцця знаходзілася пад уплывам блізкароднасных моў – царкоўнаславянскай і польскай. Элементы гэтых моў актыўна пранікалі ў гэтую сістэму, функцыянуючы паралельна з аўтахтоннымі адзінкамі ці нават выцясняючы іх зусім. Гэта добра можна назіраць у пісьмовай сферы XVI ст. на прыкладзе друкаванага Нясвіжскага катэхізіса 1562 г. (далей НК), напісанага Сымонам Будным дзеля мэт пратэстанцкай прапаганды сярод праваслаўнага духавенства. Таму адметнасцю помніка стала частае выкарыстанне ў старабеларускім тэксце царкоўнаславянскіх цытат, што паўплывала і на ўсю мову помніка [1; 2].

У далейшым прыклады з НК цытуюцца паводле напісанняў арыгінала, з указаннем нумара аркуша паводле нумарацыі саміх выдаўцоў, адварот аркуша пазначаецца літарай *a* пры лічбе; калі напісанне на старонцы сустракаецца двойчы, то пасля паказчыка старонкі ставіцца апостраф, калі тройчы – то два апострафы і г. д.

У сістэме асабовых і зваротнага займеннікаў мовы НК перш за ўсё звяртае ўвагу на выкарыстанне энклітычных форм. У старабеларускай мове (як і ў старапольскай) гэта маглі быць формы Дав. і Він. скл. адз. л. *ми*, *мя* і *ти*, *те*, а таксама *си* і *ся* ў зваротнага займенніка. Аднак у НК сустракаецца ў асноўным толькі энклітычная форма *ми*, што тлумачыцца спецыфічнай камунікацыйнай сітуацыяй твора: катэхізічным дыялогам (паміж тым, хто ставіць пытанні, і тым, хто дае на іх адказ). Прыклады тут шматлікія: *Скажи ми чего...* 5а, *Посвѣдчають ми того Аїль* *Павель* 32, *Скажи ми естли...* 38а, *ми еще скажи, кого...* 50,

Укажи ми прошую тѣбе 88а, укажи ми одного... 89, Але ми скажи и ростолкуй 123а, Росповѣжь ми тоє 128а, Сѹже ми тепер росповѣжь 182, ми тоє еще росповѣж 210, повѣжь ми 211, Лечь тоє видить ми са ... Бо ми видится ижь... 168а, Еще ми тоє скажи... 174а, Того ми посвѣщает Аїлѣ 203, скажи ми... 210а, Скажи ми значней 211а, скажи ми кто... 219, Доложи ми того... 231, ижь ми того каждый допоможеть 238, Не видить ми са абы кто... 245 і інш. Як бачна, уживанне энклітичної форми звязана з живим маўленнем — яна выступае пераважна ў звяртаннях, у дыялогу. Пры гэтым зрэдку энклітыка чаргуецца з поўнай формай, напр.: *так са ми видить иже...* 'так мне бачыцца' 131, але далей ужо: *іако са мне видить...* 132а, а затым зноў: *здѣ видить ми са* 132а. У гэтым праяўляецца арфаэпічны характар усёй з'явы: уживанне энклітичної формы не было ўласціва беларускаму маўленню і адбывалася толькі пад польскім уплывам (а таксама царкоўнаславянскім, што бачна, напрыклад, у біблейскіх цытатах: *поспѣшествуйте ми* 170, *Пожрете ми* 245, *любовѣ не ищетъ своихъ си* 250 і інш.). Замест формы *ся ці си* у помніку выступае, відаць, іх фанетычны варыянт *се*, напр.: *Мню се, розумей...* 32, *Какова се десница у бѣа* 147а, *што се за вода доложилъ* 234а, *Што се ты за ложные наоуки ... кажешъ* 238, *Которимъ се обычаемъ церков чинити маеть?* 249.

У якасці прыслоўя формы *се і си* выступаюць у складзе злучніка *се естъ* (у помніку ўжываецца таксама сінанімічны злучнік *то естъ*), напр.: *се есм* 7, 51, 79, 83, 89, 94а, 108, 112а, 118а, 120, 123, 140, 140а, 143а, 146, 147а, 150, 150а, 152а, 172а, 174, 175а, 182а, 185, 187, 188а, 189а', 190, 192', 200а, 203а, 206а, 207а, 216а, 219а, 223, 223а, 226, 227, 232а, 233, 236, 237, 239а, 240, 240а, 242, *Се ... есмъ* 232а; і злучніка *си речъ* 128, 242а, а таксама ў складзе прыслоўя *се zde / zde се* (напр.: *се здѣ* 176, 178, *два животы маеть члѣкъ. Сѹдинъ здѣ се на земли дочаѣны* 178).

У сістэме ўказальных займеннікаў мовы НК трэба адзначыць шырокае ўжыванне т. зв. кароткай формы *се (<сѣ)*, напр.: *А се естъ первый знакъ* 139а, *Бо не вѣдаю што се за дѣяніе* 211а, *але се только на чаѣ* 225, *Се же рече о бѣѣ* 234, што падтрымана і з боку царкоўнаславянскіх цытат (напр.: *Се же к полъзѣ* 30, *Се же вежѣ* 152, *И се не ѿмѣваѣ* 203). Але нашмат часцей форма *се* ўжываецца ў царкоўнаславянскіх цытатах як часціца (напр.: *Се же глѹ* 35, 149а, *Се глѣшь* 69а, *Се глѣть* 70, 74, *Се глѣмъ* 149; *Се млеко іадасте* 69а-70, *Се оставляетъ* 81а, *се сътарѣхса* 95, *Се творите* 213', 213а, 237, 245'; *Се азъ* 70, 147, 213а, *Се всѣ* 94а, *се глаѣ* 81а,

Се агнецъ 108, *се тма* 174а), што часам уплывае і на старабеларускі тэкст: *Се видишь* 11.

Адзначаецца зрэдку ў помніку архаічная форма *сесь*, вядомая тагачаснай старабеларускай мове, напр.: *сесь животъ* 188, *за сесь стый столъ* 248.

Шырока выкарыстоўваецца ў НК т. зв. поўная форма *сей/сее* ўказальнага займенніка як у атрыбутыўнай функцыі, так і ў іменнай (займеннай), напр.: *сей цалом* 142а, *сей поганьскій обычай* 173, *сей животъ* 198а, *Мню сее* 27, *сее слово* 50, 51а, 96, 114, 131а, 138а, 144, 148а, 149, 173а, 182а, 197а', 250, *сее чиначи* 50а, *А на што бо сее?* 61а, *Сее пакъ пророчество* 80а, *сее чинили* 93а, *о томъ сее розумьют* 176, *сее вьдаючи* 178, *ани можетъ сее за ложь почитати* 100, *сее за ложь почитати* 100, *Чого для сее* 112, *сее има* 119а, *сее домниманье* 133а, 134а, *сее мьсто* 140а, *Сее же оставленіе* 204а, *сее маешъ розумьти* 230а, *мимо сее* 247а. Шматлікія прыклады ўжывання гэтай формы ва ўскосных склонах, напр.: Родн. скл. – *мира сего* 35', *Сего свѣта* 66а, 168а, *ω^м сего свѣта* 205а, *сего ... слова* 69, 81, 84, 95, *сего ради* 120а, *Чого бы для и сего* 134, *сего цалма* 142а, *въ скончаніе вька сего* 158, 183, *для сего* 162а, *сего чіка* 229, *сего вьку* 238а, *Сего бо Павелъ ω^мсечи велель* 248а; Дав. скл. – *по сему слову* 76, *противу сему слову* 84, 97а, 101, *сему слову* 90а, 101; Творн. і Месн. скл. – *у сей прозбѣ* 192, *о злюбѣ сей* 229а, *над потребою сею* 241а, *И будетъ по семъ* 153а, *ГД семъ* 163, *по семъ животъ* 170а. Такая форма ўласцівая і тагачаснай царкоўнаславянскай мове, што добра бачна па цытатах помніка, напр.: *Сее бѣ искони в бозѣ* 126, *Сей естъ сынъ* 154, *Сей Хс̑* 167; *вьку сему* 242а, *аще и горѣ сей речете* 177; *Лихое же сеа ω^м непріязни естъ* 101. Гэта магло надаваць падтрымку шырокаму ўжытку форм *сей/сее* у НК.

Як тыповая для старабеларускай (і царкоўнаславянскай) мовы форма *сей/сее* ўказальнага займенніка ў мн. л. мае *-и-* у аснове, напр.: *сие свѣдества* 96, *сие двѣ речи* 121, *сие басьни* 137, *у сихъ сторонахъ* 89, *Естъ сихъ еще знакъ* 251, *сими словы* 149об, *ГД^м сихъ словъ* 243, але (магчыма, царкоўнаславянізмы): *сиа писанія* 137, *сиа слова* 140а, *сіа слова* 199а і інш. Форма з *-и-* заканамерна выступае ў жан. р. адз. л., напр.: *сіа рѣчь* 139об, *сію тайну* 246, таксама параўн.: *чиа наука* 53.

У старабеларускай мове НК добра бачна генералізацыя асновы Наз. скл. мн. л. праз *-и-* у азначальным займенніку *весь* (і яго суадносных паводле роду ўтварэннях), напр.: *вси рѣчи* 5а, 25, 42, 94, 116, 125а, 213а, *вси дни* 42, *вси Цари* 56, *вси играчи* 90, *не вси*

108-108а, *вси грѣхи наши* 130, *вси людие* 159а, *вси потреби* 197, гэты ж займеннік у функцыі дзейніка: *есмо вси должны* 200а, *и мы и вси* 183а, *мы вси* 219, *вси* 44а, 62а, 71а', 79', 81, 83, 88а, 109а', 131, 135а, 159, 163а', 183а, 201', 202а, 203', 203а, 213, 214а, 220, 225, 233'. Аднак ва ўскосных склонах яшчэ захоўваецца (магчыма, пад царкоўнаславянскім уплывам) ранейшая аснова з -е-, напр.: *всѣхъ* 64а, *всемъ* 91, 108, 199а, *всѣмъ чловѣкоу* 108, *о всѣхъ рѣчахъ* 213, *Богъ есть всея твары и отецъ и господинъ* 53а, *Да вѣдомо будетъ всѣмъ има твое* 182а, *всемъ подалъ* 246, *не въ всемъ* 246, *всей церкви* 249 (Дав. скл.), хаця і тут адзначана пранікненне асновы з -и-, напр.: *вси^x Бусоурманъ* 6а, *не въ вси^x станехъ* 88а, *о вси^x речахъ* 125а, *конецъ всимъ* 165.

Шырока выкарыстоўваецца ў помніку ўказальны займеннік *оный* (і яго суадносныя паводле роду ўтварэнні), прычым як у поўнай форме (напр.: *на оный часъ* 10, *оного дня* 42, *оныхъ* 100, 200, *онихъ* 167а, *онимъ* 200, *оную силу* 200а, *оное слово* 213, *оние овцы* 214, *при оныхъ тайныхъ* 214а), так і ў кароткай (напр.: *на онъ часъ* 22а, 43а, 128а, 231а, *Дѣаніемъ зову онъ весь поступокъ* 211а, *не самъ онъ агнецъ тайнею былъ* 212, *не онъ каменный ножъ* 212, *онъ Хлѣбъ* 212а–213, *онъ людъ ... оны жертвы* 215, *онъ бараⁿ* 216а, *онъ образъ* 223, *онъ лю^o* 231а). Форма займенніка *онъ* (і яго суадносныя паводле роду ўтварэнні) ужываецца ў НК з двума значэннямі: у асабовай функцыі (напр.: *онъ самъ велѣлъ* 6а, *онъ не мститъ са* 204а, *онъ самъ оуказалъ* 220; *они собѣ вымыслили* 6а, *Сѣни бо вечерю ... называютъ* 243а), і ў суадносна-вызначальнай функцыі (напр.: *Тежъ и ...,Сѣнь кто по своему званію робить* 199а, *Кто напрасно [молитву. – І. К.] говоритъ? – Сѣнь кто бы са ѿ^mпущенья грѣхѣмъ ... надѣвалъ* 205–205а, *то она и^x жертва достаточнаа была* 216а).

У НК ужываюцца і некаторыя архаічныя для тагачаснай страбеларускай мовы формы займеннікаў, як і некаторыя рэдкія займеннікі. Прыкладам можа служыць форма Він. скл. былога ўказальнага займенніка **ъь*, якая прадстаўлена ў помніку ў мн. л. як *е* ці як *иа* ў адз. л., напр.: *и для того е зовутъ дѣсатословиемъ* 2, *если кто надѣвается на маетности, вже е собѣ ... поставилъ* 5, *Але иже е писаніемъ пророкъ и Апостолъ накриваютъ* 137, *з разумомъ того он же е приводитъ* 137, *тайны, иако е зовемъ* 211, *сынъ бжій мѣлъ тѣло принати ... и иа кровію своею очистити* 214а. Можна адзначыць рэдкі займеннік *ова*: *ова справа* 218а. Відаць, памылка набору, а не кароткая форма займенніка ў наступным выпадку: *Каждая бо тайна* 217а. Няяснае

напісанне *воетїи повьдають* 136а – магчыма, тут адлюстраваны займеннік з гутарковай мовы *ваеты* ‘во гэты’.

У азначальнага займенніка бачна ў НК канкурэнцыя асноў: *каждый вже розумети может* 22, 45, *Каждому звьдомо* 214 і інш., але: *о каждом* 97об, *при каждом слове* 104а, *Уже ведаю* *яко са каждое приказанье розумеет* 106, *на каждом съборе* 110 і інш.

Для зваротнага займенніка таксама можна адзначыць канкурэнцыю асноў *соб-* і *себ-* ва ўскосных склонах, абумоўленую, відаць, царкоўнаславянскім уплывам, напр.: *на себь* 19а, 29, 69, 71, *у себь* 43а, *сами ѿ себь* 53, *подь себь* 71а, *промежку себь* 71а, 80а, *у себь* 97а, але: *собь потьрають* 86, *собь* 204а, *в собь* 237а, *на собь* 202а і інш.

У помніку назіраецца канкурэнцыя Р. скл. адз. л. складовага і нескладовага канчаткаў, напр.: *до сее божїей заповеди* 81, *сее заповьди* 103, *сее розмовы* 106, 200а, 222, *сее вьси* 231а, але: *ѿ сей прозбы* 201, царкоўнаславянiзм *всєа церкви* 249.

Як тыповую для беларускай мовы можна адзначыць у НК форму Месн. скл. адз. л. адносных і некаторых указальных займеннікаў *ни о чимь* 170, *чим* 200а, *о чим же* 202об, *На чимь* 248, *о ... кимь* 199а, *пред тым* 201 і інш., якая супадае з формай Творн. скл.; таксама тут варта адзначыць і форму Месн. скл. множ. л. *тыхъ*, напр.: *о всьхъ тыхъ которыхъ* 51а, *Тых бо жертвы* 243. Гэтую ж з’яву можна назіраць і сярод атрыбутыўных форм некаторых займеннікаў (не звязаную з царкоўнаславянскім уплывам): *на своим мьсце* 52, *О своимъ спасенїи* 250 і інш., таксама параўн. формы Месн. скл. *у симъ словь* 75, *Ѿ симъ* 177, *в симъ животъ* 198, *на симъ свьте* 198а і інш.

Цікавасць выклікае выкарыстанне некаторых неасабовых займеннікаў у функцыі дзейніка (г. зн. як асабовых): *Тїи бо для того празновали* 46, *Тїи безъ дарованья быти не могутъ* 82об, *Той же свьдчитъ* *яко...* 117, *Той самъ естъ* *виною всьхъ речей* 117об, *Той бо даеть дождь, сушу, ведро и непогоду* 117об, *Естѣли бы той не держалъ..., не можно бы...* 117об, *Той бо ачькольвѣкъ са ... бѣу ѿтѣцю молил* 177об, *Тые суть долги наша* 200об, *Тїи бо сутъ врази наши* 205об, *Тїи вельми са омылали* 215, *Той бо рече...* 244а (параўн. на той самай старонцы: *Тот же еще рече...*) і інш. У гэтай функцыі дзейніка адзначаны і іншыя ўказальныя займеннікі, напр.: *Мусить таковъ каранъ быти* 36, *Вельми бы таковъ грешилъ* 167а, *Бо таковїи должны суть онымъ добродѣмъ своимъ заслуговати и ѿтдавати* 200, *Таковъ много бы могълъ*

навыкнути 201, Сїа естѣ преднейшаа вина 235 і інш. У інших випадках гэтэя займеннікі выкарыстоўваліся і ва ўказальнай ці азначальнай функцыі, г. зн. з суадноснай часткай, напр.: Той бо оучителем са зоветѣ, кто... 53, таа честь естѣ не его будеть, але оного... 53, іако оных богѣ караеть которіи непослушны 106.

Як бачна, сістэма займенніка ў НК мае нямала асаблівасцей, абумоўленых дзеяннем навацыйных і архаічных тэндэнцый, уплывам і царкоўнаславянскай і польскай моў, захаваннем кніжнай традыцыі і пранікненнем гутарковай мовы. У многім гэта было абумоўлена спецыфікай катэхізічнага жанру, які спрыяў жывому маўленню, паколькі імітаваў дыялог (паміж вучнем і настаўнікам). Магчыма, не апошняю ролю адыгралі і спецыфічныя акалічнасці выдання НК, калі тэкст да друку рыхтаваўся спехам, без належнай апрацоўкі або без нагляду аўтара.

1. Жураўскі, А. І. Лексічныя асаблівасці «Катэхізіса» Сымона Буднага / А. І. Жураўскі // Беларуская лінгвістыка. – 2007. – Вып. 60. – С. 22–30.

2. Клімаў, І. П. Стылістычныя асаблівасці атыкулаў у «Катэхізісе» (Нясвіж, 1562) Сымона Буднага / І. П. Клімаў // Библиотеки и музеи в современной образовательной и социокультурной среде: сохранение традиций и перспективы развития : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 75-летию фак-та инф.-док. коммуникаций Белорус. гос. ун-та культуры и искусств, Минск, 24–26 сент. 2019 г. : в 2 ч. – Минск, 2019. – Ч. 2. – С. 146–148.